

HZ. ALİ'YE NİSPET EDİLEN KADİM BİR MUSHAF: TİEM 458

AN ANCIENT MUSHAF ATTRIBUTED TO HAZRAT ALI: TIEM
458

FATİH CANKURT*

Sorumlu Yazar

Öz

Başta İslâm coğrafyası olmak üzere birçok ülkede, erken dönemlere ait mushaflar mevcuttur. Bunların arasında üçüncü halife Hz. Osman'a nispet edilenler çoğunluğu teşkil etmekle birlikte dördüncü halife Hz. Ali'ye ait olduğu iddia edilen mushaflar da bulunmaktadır. Halifelîği döneminde mushafların istinsahı işlemine riyaset etmesi ve çoğaltılan mushaflardan birini kendi yanında bıraktığına dair bilgiler dikkate alındığında Hz. Osman'a ait bir mushafın varlığına dair ihtimal makul görülebilir. Buna karşın Hz. Ali'nin günümüze ulaşan bir mushafı olduğuna dair iddiada bulunulması ise birçok soru işaretini beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada Hz. Ali'ye nispet edilen mushaflardan biri, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 458 envanter numaralı mushaf incelenmektedir. Mushaf, Hz. Ali'ye aidiyetini tespit yanında şekilsel, tarihsel özellikleri itibarıyla de tahlil edilmektedir. Zira erken dönem mushaflar, hangi tarihlerde vücut bulduğu bilgisiyle birlikte hattı, tezhibi, süre başı bilgileri, ayet sonu işaretleri, tahmis-ta'şir işaretleri gibi pek çok önemli veri ihtiva edebilmektedir. Bunun yanında kıraat ve resmî'l-mushaf ilmine dair mevcut bilgilerin mushafta ne derece dikkate alındığı da bu alanlar açısından kayda değer bilgilere ulaşmayı mümkün kılabilir. Kıraat ve resm-i mushaf yönü ayrıca ve kapsamlı bir çalışmanın konusu edileceği için TİEM 458 numaralı Mushaf, şekilsel özellikleri, imla edildiği tarih ve Hz. Ali'ye nispeti yönüyle bu çalışmada tahkik edilmektedir. Buna göre, TİEM 458'in küfi hatla yazıldığı, sonrasında irabî tayin, harfleri tefrik için noktalar konulduğu görülebilmektedir. Tezhip unsurları açısından da oldukça yeterli olduğu görülen mushafın tüm hususiyetleri dikkate alınarak hicrî ikinci asrın ortalarında imla edildiği kanaati ortaya çıkmıştır. Bunun yanında hem mevcut hususiyetleri hem de imla edildiği tarih itibarıyla Mushaf'ın, Hz. Ali'ye nispet edilebilmesinin imkan dışı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Ker'im, Mushaf Tarihi, Kadim Mushaflar, Hat, Tezhip, Hz. Ali, TİEM 458.

Abstract

In many countries, especially in the Islamic geography, there are many mushafs from the early periods. Most of these mushafs are attributed to the third caliph, Hazrat Uthman, but there are also mushafs claimed to be by the fourth caliph, Hazrat Ali. Since he presided over the reproduction of the mushafs during his caliphate, the possibility of the existence of a mushaf

Araştırma Makalesi / Künye: CANKURT, Fatih. "Hz. Ali'ye Nispet Edilen Kadim Bir Mushaf: Tiem 458". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 110 (Haziran 2024), s. 39-60. <https://doi.org/10.60163/tkhebv.1409392>.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, E-mail: fatihcankurt@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9352-429X.

belonging to Hazrat Uthman can be considered reasonable. On the other hand, the claim that Hazrat Ali has a surviving mushaf raises many questions. In this study, one of the mushafs attributed to Hazrat Ali, the mushaf with inventory number 458 in the Museum of Turkish and Islamic Arts, is analyzed. The Mushaf is analyzed in terms of its attribution to Hazrat Ali, its formal and historical characteristics. Because early mushafs can contain many important data such as calligraphy, illumination, information on the beginning of the sūrah, and end-of-verse signs. In addition, the extent to which the principles of qiraat and rasm al-mushaf were taken into account in the spelling of the manuscripts can also provide new and remarkable information in these fields. The Qiraat and official mushaf aspects of the Mushaf will be the subject of a separate and comprehensive study. For this reason, the Mushaf, which is the subject of this study in terms of its formal, historical and attribution to Hazrat Ali, was written in kufic calligraphy and then dots were placed to determine the irab and letters. Considering all the features of the mushaf, which is also quite sufficient in terms of illumination elements, it is concluded that it was written in the middle of the second century of Hijri. In addition, it is seen that it is not possible for it to have belonged to Hazrat Ali both in terms of its characteristics and the date it was written.

Key Words: Qur'an al-Qarim, History of Mushaf, Ancient Mushafs, Calligraphy, Illumination, Hazrat Ali, TIEM 458.

Giriş

Mesâhif-i Kadîme, İslâm'ın ilk dönemlerine ait birikimi günümüze aktarma vazifesi gören değerli eserlerdir. Hat, tezhip yönünden özellikleri yanında okumayı kolaylaştırıcı işaretler (zabt), imlasında dikkate alınan kıraat ve Hz. Osman mushaflarının yazım şekline (resm-i mushaf) uygunluk açısından durumu, birçok önemli bilgi verebilmektedir. Bu çalışmada mesâhif-i kadîmeden, Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 458 envanter numarasına kayıtlı, Hz. Ali'nin yazdığı belirtilen Mushaf incelenmeye, tanımaya ve tanıtılmaya çalışılacaktır. Mushaf'ın genel özellikleri yanında şekilsel hususiyetleri (hat, tezhip, zabt) yönünden durumu tespit edilmeye çalışacak, bunun yanında eserin hangi tarihlerde imla edildiği, Hz. Ali'ye nispetinin bir mesnedi olup olmadığı hususları da aydınlatılmaya çalışılacaktır.

İslâm kültür mirasının önemli eserleri arasında yer alan erken mushaflar üzerine, uzun yıllardır Batı'da ciddi araştırmaların yapıldığı bilinmektedir. Buna karşın nüfusun çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği ülkemizde, yakın zamanlara kadar bu mushaflara dair bir çalışma yapılmamış, gerek duyulmamıştır. Bu alanda ilk kez Tayyar Altıkulaç tarafından Hz. Osman'a ait addedilen mushaflar özelinde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Altıkulaç'ın çalışmalarında esas teşkil eden nokta, ilgili mushafın nispetinin doğruluğunu tahkik ve Kur'an âyetlerinin günümüze değin tahrif olmaksızın geldiğini tespittir. Altıkulaç bu hususta hedeflediği amaca ulaşmış, ilgili nüshaların sahâbîlere nispetinin mesnetsiz olduğunu, bununla birlikte Kur'anın ise tahrif edilmeden günümüze eriştiğini ispat etmiştir. Lakin mezkûr çalışmalarda -amaç mushafın sıhhatini saptamak olduğu için- şekilsel özellikler, tarihlendirme gibi konularda sınırlı sayıda örnek üzerinden değerlendirmelerde bulunulmuştur (Altıkulaç, 2015). Bu çalışmada ise TIEM 458 nr. Mushaf şekilsel, tarihsel ve nispeti yönünden, ilgili kaynakların ve uzmanları referans alınacak, bu doğrultuda tespitlerde bulunulmaya gayret edilecektir. Erken dönem mushaflarda tespiti önem arz eden kıraat ve resm-i mushaf başlıkları ise makalenin sınırlılığı dikkate alınarak farklı bir

çalışmaya konu edinilecektir. Bu kapsamda Mushaf, öncelikle hattı, tezhibi, okumayı kolaylaştırıcı işaretler yönünden tetkik edilecek, sonrasında Hz. Ali'ye nispeti ve imla edildiği tarih yönüyle mevcut veriler ışığında tespitite bulunulmaya çalışılacaktır.

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Mukaddes Emanetler kısmında yer alan Mushaf, 458 numara ile envantere kayıtlıdır. 12 Nisan 1914'te Ayasofya Kütüphanesinden Müze'ye getirilmiştir. (Şahin vd., 2010, 171) Dikdörtgen bir şekle sahip Mushaf, 20,8 cm en × 29,5 cm boy ve 10 cm kalınlığında, yatay olarak tasarlanmıştır. Salbekli ve oval şemseli, mıkılepli kahverengi deri cildinin Memlük döneminde (14. Yüzyıl) yapıldığı anlaşılmaktadır. (Şahin vd., 2010, 171) Mushaf cildinin sertab kısmı üzerinde ters bir şekilde (لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ)¹ ve (تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ (الْعَالَمِينَ)² âyetleri yazılmıştır. Mushaf'ın cildi de dahil olmak üzere mevcut 388 dijital görüntüden 382'si metni ihtiva etmektedir. Her görüntüde 2 sayfa bulunduğu dikkate alındığında Mushaf'ın, toplam 764 sayfadan meydana geldiği ifade edilebilir.

Müze envanter defterinde Mushaf sayfalarının ceylan derisinden mamul parşömen olduğu belirtilir.³ Her sayfada muntazam şekilde 16 satır düzeni muhafaza edilmiştir. İmlada siyah mürekkeple klasik Küfî hat kullanılmıştır. Sayfalar paralel siyah çizgiler ile çerçevelenmiş, bu çizgilerin araları altın rengi mürekkep ile doldurulmuştur. Her ikisini de mavi cetvel çevrelemektedir. (bk. el-Bakara 2/32-38, *Mushaf*, Mukaddes Emanetler, 458/35a).

Müze'de bulunan envanter defterinde Mushaf hakkında şu bilgiler verilmektedir:

*“Sığır dili tarzında ve 30*21 tul ve arzında 10 santim kalınlığında olup yediyüzaltmışdört sahifedir. Ve her sahife ceylan derisi üstüne siyah mürekkep ve kufi hatla (16) satır olarak yazılmıştır. Mavi hatla mücedveldir. Sonunda (كتبه علي بن ابي (طالب) ibaresi yazılıdır. Birinci sahifede levha arkası (veya arkasız) olup Arap tarzındadır. (في كتاب مكتون) yazılıdır. Altında birinci Sultan Mahmud'un vakıf mührü ve Beyazid-i Sani'nin de bir mührü vardır. Kabı kahverengi meşinden olup kendinden kabartma ve yaldızla Arap tarzında tezyinatlıdır. İçi kırmızı meşinden olup siyah ve yaldızla şemselidir. Sertabında (لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ) ve (تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ) ayeti de tersine yazılmıştır.*

Ayasofya Kütüphanesinden 31 Mart 1330'da getirilmiştir.

Sayfalarda mürekkep dağılması, tamir ve mantarlaşıma vardır. Bazı formlar şirazeden ayrılmıştır (13.12.2011 tarih ve 4975 sayılı Bakan onayı)”

Mushaf'ı tasvir eden bu genel bilgiler yanında Mushaf'ın hattı, satır düzeni, tezhibi, zabt yönü, Hz. Ali'ye nispeti ve tarihlendirmesi özelindeki başlıklar altında ulaşılan malumat ve değerlendirmeler şu şekildedir:

1. TIEM 458 nr. Mushaf'ın Hattı

İslâm'ın ilk dönemlerinde resmi yazışmalar için Hz. Peygamber'in tercihi ile ma'kilî olarak nitelendirilen keskin köşeli yazı çeşidi kullanılmıştır. Yazım esnasında zorluğa sebep olduğu için bu hattın yerine yuvarlak yazım özelliği ile bilinen Şâmî

¹ el-Vâkıa Suresi 56/79.

² el-Vâkıa Suresi 56/80.

³ Parşömen: Üzerine yazı yazmak, harita yapmak ve buna benzer işlerde kullanmak üzere hazırlanmış deridir: Mehmet Önder, *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, (Ankara: 1988), 200.

yazıya meyledilmiş, nihayetinde bu iki hat çeşidinin bir araya gelmesiyle kûfî ortaya çıkmıştır (Serin, 1982, 36). Kûfî hat, dik ve köşeli olma yönüyle temayüz etmiştir (İbnü'n-Nedim, 1978, 6; Çetin vd., 1992, 21). Bu yazı, hatt-ı mensub olarak da nitelendirilmiştir (Serin, 1982, 36). Halifeler ve Emevî döneminde kûfî hat ile mushaf yazımına devam edilirken (Serin, 1982, 39), IV/X yüzyılda neshî yazı kûfinin yerini almıştır. (Serin, 1982, 29; Özkafa, 2010, 310). Bazı kaynaklarda kûfî hattın mucidi olarak Hz. Ali'nin gösterildiği ifade edilmiştir (Serin, 1982, 367).

TİEM 458 nr. Mushaf, önceki kısımda da zikredildiği üzere kûfî hat ile imla edilmiştir. Kûfî hattın mucidi olarak Hz. Ali'nin gösterilmesi ve H 4. asırda neshî yazının tamamen kûfinin yerini almış olması dikkate alınır, Mushaf'ın ilk üç asırlık zaman diliminde imla edildiğinin ifade edilmesi mümkün görünmektedir.

2. TİEM 458 nr. Mushaf'ın Satır Düzeni

Satır düzeni, bir el yazması eserin dönemini tespit için dikkate alınan hususlardan birisidir. Mushaflarda satır düzeni gözetmenin Abbâsî döneminde başladığı kabul edilmektedir. (Müneccid, 1972, 50) Ancak bazı araştırmacılar tarafından Emevî devrinde de, dönemin şartlarına uygun şekilde, satır düzeni kullanıldığı, Abbâsî devrinde ise bunun sistemleştiği de ifade edilmiştir (Yılmaz, 1996, 71). Zira 52/672 tarihli Ukbe b. Amir'in mushafında satır sistemi çok iyi şekilde uygulandığı görülmektedir.⁴ Bu sebeple, muntazam satır düzenine sahip bir mushafın Emevî dönemine ait olabileceği ihtimali göz önüne alınmalıdır.

Satır düzeni ile alakalı başka bir konu da satır sonlarında kelimelerin bölünmesidir. TİEM 458'de de mevcut olan bu uygulama sahâbeye dayandırılır. Zeyd b. Sabit'in kelimeleri satır sonlarında bölerek yazdığı ifade edilir (Yılmaz, 1972, 85). Keşide, satır düzeniyle alakalı hususlardan biridir: Harfleri süslü göstermek, istife uydurmak için yapılan fazlalığa denir (Yazır, 1972, 223). İcadı çok öncelere dayanan keşidelerin özellikle Emevî döneminde oldukça yaygın olarak kullanıldığı belirtilir (Yılmaz, 1972, 74). Harflere eklenen bu uzatmalar IV. asır başında, İbn Mukle'ye (ö. 328/940) kadar satır hizasında yapılmış, İbn Mukle'den sonra satır hizasının altına düşürülmeye başlanmıştır (Yılmaz, 1972, 74). Buna göre satır hizasında keşidelere sahip mushaf III. asır veya daha öncesine ait olarak nitelenmelidir. TİEM 458 nr. Mushaf'ta bulunan keşideler satır ile aynı hizadadır. Bu da ele aldığımız Mushaf'ın III. asır veya daha önceki bir zamanda imla edildiğine işaret etmektedir (*Mushaf*, 458/25a).

3. TİEM 458 nr. Mushaf'ın Tezhibi

Lügatte "altınlamak" manasına gelen tezhip, yazma eser, levha ve murakka'ların tezyin edilmesinde, ezilmiş varak altın ve farklı renklerin kullanılması şeklinde uygulanan süsleme sanatıdır (Biol, 2012, 42/61). Tezhip sanatının İslâm kültürüne Emevî döneminin sonları, Abbâsî döneminin başlarında dahil olduğu kabul edilmektedir ki, VIII. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen evraklar bunun kanıtıdır (Duran, 2014, 133-138).

⁴ bk. Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi, nr. 40.

TİEM 458 nr. Mushaf'ın tezyinî açıdan çok zengin olduğunu söylemek mümkün değilse de bazı tezhip unsurlarını ihtiva ettiği görülmektedir. Bu kısımda öncelikle Mushaf'taki mevcut tezhip kısımları tanıtılacak, sonrasında Mushaf'ı bu unsurlar açısından değerlendirilmeye gayret edilecektir.

3.1. Zahriyye Sayfası

Metnin başladığı ilk sayfadan önceki sayfa veya sayfalara zahriyye denilmektedir (Derman, 2012, 647). Bu sayfaların IV. yüzyıl'dan itibaren tezhiplenmeye başladığı belirtilir. Zahriyye sayfalarında “Kur'ân'a ancak temiz olanların dokunabileceği” (el-Vâkıa 56/79) vb. âyetler yanında mushafın kime ait olduğunu belirten bilgilere yer verilebilmektedir (Duran, 2012, 63).

TİEM 458 nr. Mushaf'ta bulunan zahriyye sayfası, sayfa yapısına paralel şekilde uygulanan dikdörtgen şeklindeki tezhip, iç içe 5 adet dikdörtgen kısımdan oluşmaktadır. Ortada bulunan dikdörtgenin motifleri, diğerlerinden farklılık arz etmektedir ki sağ kenarında el-Vâkıa 56/78. ayetin “فِي كِتَابٍ” kısmı, sol kenarında “مَنْكُونٍ” kısmı aşağıdan yukarıya doğru yazılmıştır (*Mushaf*, 458/3a). Sayfanın sol kenarında Osmanlı Sultanı 1. Mahmut'un (ö. 1168/1754), alt kısmında ise Sultan II. Bayezid'in (ö. 918/1512) mührü⁵ mevcuttur (*Mushaf*, 458/3a).

Tezyinatlı kısmı çevreleyen mavi renkli cetvel ile motiflerin içinde kullanılan mavi renkli kısımlar, diğer sayfa kenarlarındaki cetvellerle aynı tonda ve canlılıktadır. Bu da zahriyye tezhibinin cetveller ile aynı zamanda Mushaf'a eklendiklerine işaretir. Diğer tezhip unsurları ile birlikte bunlar da Memlük Döneminde (14. yüzyıl) yapılmıştır (Şahin vd., 2010, 171).

3.2. Bölüm/Sûre Başı Tezhibi

El yazması eserlerde her bölümün başında yer alan, fasıl veya bahir olarak adlandırılan, mushaflarda ise sûrelerin başladığı yeri gösteren tezhipli alanlardır (Derman, 2009, 527; Duran, 2012, 63). Hz. Osman mushaflarında sûre fasılları olmadığı fakat her sûre başının besmele ile ayrıldığı, besmeleden önce de küçük bir boşluk bırakıldığı ifade edilmektedir (A'zamî, 2018, 152). İlk istinsah edilen mushaflardan sonraki yakın dönemde imla edilen mushaflarda farklı renk mürekkep ile sûre adının yazıldığı,⁶ âyet sayılarının 9. yüzyılda mushaflara dahil edilmeye başladığı zikredilir (Déroche, 2003, 260).

TİEM 458 nr. Mushaf'ta, Fatıha ve Fîl sûresi dışındaki bütün sûrelerin başına altın renginde mürekkep ile sûre adı ve âyet sayısı yazılmış, Mekkî-Medenî olması vb. bilgilere yer verilmemiştir.⁷ Bakara sûresinin baş kısmında: “وسبع ثمنون و مائتان البقرة” ifadesi yer almaktadır ki “el-Bakara, 287 âyettir” manasına gelmektedir. Bu ifadeye göre âyet sayısı 287'dir. Bu sayı da sadece Basralıların kabul ettiği âyet sayısına uyum göstermektedir (Dâni, 1994, 140). Mushaf'ın tamamında aynı tertip muhafaza edilmiştir. Sûre isimlerinde günümüz mushafları ile genel bir mutabakat söz konusu olmakla birlikte, bazı sûre başlarında isim yerine, sûrenin ilk kelimesi veya

⁵ Seraccetin Şahin vd., 1400. Yılında Kur'an-ı Kerim, 171.

⁶ Resimli örnekler için bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 152.

⁷ bk. el-Bakara Sûresi başı: *Mushaf*, 458/4b.

kelimeleri sûre adı olarak yazılmıştır. Örneğin; Beyyine sûresi başına “لم يكن” şeklinde, İnşikâk sûresi başına “السماء انشقت” şeklinde ibare mevcuttur.⁸

Sûre başlarında yer alan âyet sayıları, mushafın hangi beldenin âyet sayısı kabulüne uyduğunu tespit etmek açısından önemlidir. TİEM 458 nr. Mushaf'taki 112 sûrenin başında bulunan bilgilere göre: Cîn⁹ ve Tekâsür¹⁰ sûrelerinin başındaki âyet sayısı hiçbir belde kabulüyle uyum göstermezken (Dâni, 1994, 256-286), Sâd,¹¹ Vâkıa¹² ve Mâûn¹³ sûrelerinin âyet sayıları Medine, Mekke ve Şam Mushaflarına uygun (Dâni, 1994, 214, 239, 291); Fecr sûresinin âyet sayısı¹⁴ Kûfe ve Şam Mushaflarına (Dâni, 1994, 273), İbrâhim sûresinin¹⁵ âyet sayısı da Kûfe Mushaflarına uygun sayıyı ihtiva etmektedir (Dâni, 1994, 171). Bunun dışındaki 105 sûrenin âyet sayısı ise Basra Mushafı ile mutabakat sağlamaktadır. Bu veriler, Mushaf'ın Basra şehrine ait olabileceğine dair güçlü bir delil niteliği taşımaktadır.

3.3. Durak Tezhibi

Mushaflarda âyet veya durak yerlerindeki boşluklara yapılan tezyinattır (Derman, 2009, 527; Duran, 2012, 63). Mushafı harf noktalarının eklenmesinden sonra ilk çalışma, âyet sonlarını tayin amacıyla nokta koyma üzerine olmuştur. Sahâbenin, âyet sonlarını belirtmek için üç nokta kullandığı bilinmektedir (Yılmaz, 1996, 88). III-IV/IX-X. yüzyıla ait mushaflarda âyetlerin bitiş yerleri, tezyinî durak yerine kırmızı renk ile veya altınla, üçgen şeklindeki noktalar topluluğu ile gösterildiği ifade edilmektedir (Derman, 2012, 649). İlk yüzyıla ait mushaflarda ise âyet fasılları için -sayıları farklılık arz etmekle birlikte- bazen üçgen bazen kare şeklinde noktalar bulunduğu görülmektedir (el-A'zamî, 156-157).

TİEM 458 nr. Mushaf'ta âyet sonlarını işaret için, sağdan sola doğru meyilli, aşağıdan yukarı doğru sıralanan üç nokta konulduğu görülmektedir. Bu da ilk dönem mushaf özelliklerine uymaktadır. Mushaf'ın tamamında âyet fasılları olarak başka bir şekil, noktalama mevcut değildir. Fakat bu noktalamanın da muntazam olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Zira Fatiha suresinde ilk üç âyetin sonuna bu şekilde noktalama yapıldığı, diğer âyetlerde ise yapılmadığı görülmektedir (*Mushaf*, 458/4b). Hûd, Mutaffifin, İnşikâk, Alak, Kevser ve Felak dışındaki sûrelerin başında bulunan besmelelerin tamamından sonra âyet sonunu bildiren üç nokta konulduğu görülmektedir. İlgili eserlerde mezkûr sûrelerle ilgili diğer sûrelerden farklı bir bilgi mevcut değildir. Bu altı sûre haricindeki tüm sûre başlarındaki besmelelerin ardından üç noktanın konulmuş olması besmelenin, mushaf imlasını deruhte eden kişi veya kişilerce sûrenin ilk âyeti olarak addedildiğine işaret eder. Veya -genel uygulamanın aksine- bu noktaların âyet sonunu değil âyet başını tayin için konulduğu kabulüne işaret ettiği söylenebilir.¹⁶

⁸ bk. el-Beyyine Sûresi başı: *Mushaf*, 458/381b; el-İnşikâk Sûresi başı: *Mushaf*, 458/375b.

⁹ *Mushaf*, 458/363a.

¹⁰ *Mushaf*, 458/382b.

¹¹ *Mushaf*, 458/284b.

¹² *Mushaf*, 458/338b.

¹³ *Mushaf*, 458/383b.

¹⁴ *Mushaf*, 458/377a.

¹⁵ *Mushaf*, 458/158b.

¹⁶ bk. Âl-i İmrân Sûresi Başı, *Mushaf*, 458/32a.

3.4. Hatime Tezhibi (Ketebe Kaydı)

Mushaf metninin sonuna yapılan tezhiplere hatime tezhibi denilmektedir (Derman, 2009, 528; Duran, 2012, 65). TİEM 458'deki hatime sayfasında tahribat fazladır fakat zahriyye sayfasındaki motiflerle benzerlik arz ettiği görülebilmektedir. Zahriyye sayfasında motiflerin içinde âyet mevcut iken burada âyet yoktur. Sayfanın kenarlarında ise tezhip yapıldıktan sonra eklendiği anlaşılan sarı renkte bir yazı görülmektedir. Yazı Osmanlı Türkçesi ile imla edilmiştir. Baş kısmında "Emiru'l-Müminin Ali'nin hattıdır" kısmı net okunabilir vaziyettedir. Bu cümlenin ardından gelen kısımlar çoğunlukla tahrip haldedir ancak Hz. Ali'yi metheder mahiyette ifadelerin yer aldığı anlaşılabilir (Hâtime sayfası, *Mushaf*, 458/385a).

3.5. Tahmîs ve Ta'şir İşaretleri (Gülleri)

Tahmîs ve ta'şir işaretleri; mushaflarda sayfa kenarlarına konulan tezyinî madalyonlardır (Duran, 2012, 63). İlk dönemlerde, beş âyette bir kelimelerin arasına damla biçiminde tahmîs işareti konulmuş, daha sonraları ise sayfa kenarına, âyet ile aynı hizaya armudî biçimde hamse gülü yerleştirilmiştir. Bunlar umumiyetle armut şeklinde olsa da yuvarlak örnekleri de vardır. Ta'şir için önceleri on âyet sonunda "ayn" harfi konulurken, sonraları tezyinî güller konulmaya başlanmıştır. IV. yüzyıl sonrasındaki musaflarda aşere güllerinin yuvarlak olduğu görülmüştür. Bu tezyin unsurları, VII. yüzyıl sonuna kadar yapılmış daha sonra devam etmemiştir (Celasin, 2013, 104).

Tahmîs ve ta'şir işaretlerinin kullanıma başlandığı tarihle ilgili olarak H II. asrı işaret edenler bulunmakla birlikte,¹⁷ Kurtubi (ö. 671/1273), İbn Atyıye (ö. 541/1147) ve İbn Cüzey el-Kelbî (ö. 741/1340) gibi alimler, bu işaretlerin I. asırda da kullanıldığını ifade etmişlerdir (Zerkeşî, 2006, 175, Şen, 2014, 1883). ed-Dânî ise bu konu hakkında Katade'den (ö. 117/735) şu rivayeti nakleder: "Sahâbe-i Kirâm, Kur'ân'ı önce noktaladılar, sonra da hiziplere ayırdılar, ardından da ona ta'şir işareti koydular." (Dânî, 1997, 3) Bu da, mushaflara nokta, hizip ve ta'şir koyma işinde, sahâbe ve tabiînin ileri gelenlerinin öncü olduklarına delalet eder. Ancak bu görüşe itiraz edenlerin çoğunlukta olduğu ifade edilmelidir. Bu konuda kabul edilen en makul görüş, tahmîs, ta'şir gibi bölümlemelerin Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (ö. 95/714) döneminde yapıldığı yönündedir.¹⁸

3.5.1. Tahmîs İşaretleri

TİEM 458 nr. Mushaf'ın hemen tamamında tahmîs işaretleri mevcuttur. Bu işaret için âyet ortalarında ebced hesabında 5'e tekabül eden (Uzun, 1994, 69), kûfik "ha" olarak nitelenen (Déroche, 1992, 11) damla şeklindeki "ه" harfi kullanılmıştır. Sayfa kenarlarında da bu işaretin hizasında içinde "خمسة" yazan armudî formdaki hamse gülleri konulmuştur.

Tahmîs işaretlerinde bazı yerlerde düzensizlik veya özensizlik göze çarpmaktadır. Örneğin; âyet sayıları hakkında herhangi bir ihtilaf söz konusu olmayan Mâide 5/23.

¹⁷ Resimli örnekler için bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, 156-157.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Veli Kayhan, "Doğru Okuma Bağlamında Mushaf'a İşaret Konulması: İ'cam ve Sonrası", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 12, (5), 121.

Âyete (Dâni, 1997, 150) konulan tahmîs işaretleri, âyet sonundaki “إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ” ifadesinin yerine âyet ortasında “فَأَنْتُمْ غَالِبُونَ” ibaresinde sonra konmuştur (*Mushaf*, 458/69a). Bunun dışında da tahmîs işaretlerinin, âyet sonu yerine âyet ortalarında konulduğu yerler mevcuttur: 115 yerde tahmîs işareti, konulması gerektiği yerden bazen 1 âyet bazen de 3, 4 âyet öncesine veya sonrasına konulduğu görülmektedir. Zikredilen tahmîs işaretlerinin bulunduğu âyetleri ilgili kaynaklardan incelediğimizde, ihtilaf noktasında bir bilgiye ulaşamadık. Dolayısıyla bu uygulamaları hata veya dikkatsizlik olarak değerlendirmenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

3.5.2. Ta‘şîr İşaretleri

TİEM 458 nr. *Mushaf*’ta ta‘şîr işaretlerine yer verilmiştir. Âyetlerin ortasına konulan bu işaretler üç farklı şekle sahiptir; İsrâ sûresi 17/100. âyete kadarki kısımda yer alan ta‘şîr işaretleriyle (*Mushaf*, 458/19a) İsrâ sûresi 17/100. ayetten *Mushaf*’ın sonuna kadarki işaretler farklıdır (*Mushaf*, 458/181b). Şûrâ sûresinin 53. ayeti olan son ayetten sonra ise diğerlerinden farklı işaret kullanılmıştır (*Mushaf*, 458/308b).

Mushaf’ta âyet ortalarında tahmîs ta‘şîr işaretleri için hiçbir boşluk bırakılmamıştır. Birçok yerde tahmîs ve ta‘şîrin metin içerisine sıkıştırıldığı görülmektedir (*Mushaf*, 458/233b). Tahmîs ve ta‘şîrlerin mürekkeplerinin diğer kısımlara oranla çok daha canlı bir görüntüye sahip olmasına dayanarak bu işaretlerin *Mushaf*’a sonradan eklendiğini ifade edilebilir. Tahmîs ve ta‘şîr işaretleri de dahil tüm tezhip unsurlarının Memlûk Dönemi örneklerine muvafakat göstermesi de (Şahin vd., 2010, 171) bu öngörü için kanıt niteliğindedir.

4. TİEM 458 Nr. *Mushaf*’ta Bulunan Okumayı Kolaylaştırıcı Unsurlar

Bu kısımda *Mushaf*’ın zabt yönünü ilgilendiren hususlarla birlikte *Mushaf*’ta bulunan cüz ve tilavet secdesi alametleri gibi okumayı kolaylaştırıcı unsurlara yer verilmeye çalışılacaktır.

4.1. *Mushaf*’ın Zabıt Yönü

Zabıt (ضبط); hareke, sükûn, tenvin, şedde, med vb. delalet için harflere dahil edilen hususi işaretlere verilen genel isimdir (Mes’ûl, 2011, 244). Bilindiği üzere Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği mushaflar noktasız, harekesiz harfler dışında hiçbir unsura sahip değildi (Dâni, 1997, 17). Hz. Osman döneminden sonra 30-40 sene kadar mushaflar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamış (Çetin, 1995, 13), Hz. Osman’ın amaçladığı mushaf ve kıraat birliği sağlanmaya gayret edilmiştir (Özsoy, 2022, 74). Sonraki dönemlerde özellikle Arap olmayan milletlerin İslâm’ı tercihi sonucunda Kur’ân’ı okuma noktasında hatalar zuhur etmiş, bu sebeple de mushafların harekelenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Harekeleme noktasında ilk çalışma, Irak valisi Ziyad b. Ebîhi’nin (53/673) talebiyle Hz. Ali’nin de talebesi olan Ebu Esved ed-Düelî (69/688) tarafından gerçekleştirilmiş, harflere irab için noktalar eklenmiştir (İbn Ebî Dâvûd, 2002, 144). ed-Düelî tarafından âyetlerin okunup talebesi/talebelerinin noktalamasının yapıldığı bu işte; fetha hareke için harfin üstüne, kesre hareke için altına, damme hareke için de harfin önüne kırmızı noktalar dahil edilmiştir. Bu

noktalar ilk etapta her harfe değil sadece yanlış okumaya müsait yerlere konmuştur (Dâni, 2011, 129; Kalkaşendî, 1987, 149), sakin harflere hareke konulmamıştır (Dâni, 1997, 210). Naktu'l-İ'rab olarak isimlendirilen bu çalışmanın vali Ziyad döneminde icra edildiği dikkate alındığında H 44-53 yılları arasında (Kaddûrî, 1982, 498; Maşalı, 2015, 302), muhtemelen de 50 yılında yapıldığı görüşü makul görülmüştür (A'zamî, 2018, 188).

Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetinde (65-86/685-705) kıraatte tashîfin yaygınlaşması, birbirine benzeyen harflerin okunuşundaki hataların çoğalması neticesinde Irak valisi Haccac b. Yusuf (95/714, katiplerinden, mushafalarda benzer harfleri birbirinden ayıracak noktalar konmasını istemiştir. Genel kabule göre bu işi de ed-Düeli'nin talebelerinden Nasr b. Asım (89/707) gerçekleştirmiş (Çetin, 1995, 13), harfleri tefrik için sağdan sola doğru meyilli siyah noktalar, hareketler içinse renkli noktalar kullanılmıştır (Dâni, 1997, 43; Çetin, 1988, 4). Harflere eklenen siyah noktalara benzer bir noktalama sisteminin İslâm'dan önce var olduğu, görüntülerine ulaşılabilen çeşitli vesikalar ve yazıtlar vesilesiyle ispat edilmiştir (A'zamî, 2018, 184). Ancak ne zamandan beri var olduğu net olarak bilinmemektedir (Cuburî, 1977, 154-155; Yılmaz, 1996, 56).

Nasr b. Asım tarafından gerçekleştirilen harfleri noktalama işinin H 75-86 yılları arası yapıldığını söylenebilir. Zira noktalama işi valiliği döneminde gerçekleştirilen Haccac b. Yusuf Irak valiliğine H 75 yılında atanmıştır (Aycan, 1996, 427). Nasr b. Asım eliyle Basra'da yapılan noktalamanın daha sonra Medine ve diğer beldelere yayıldığı ifade edilmiştir (Dâni, 1997, 6-7; Çetin, 2014, 93). Harf noktalarının Abdülmelik b. Mervan hilafetinde (H 65-86) bütün kitapları da içine alacak şekilde resmîyet kazandığı ifade edilmiştir (Zerkânî, 1943, 1/401).

TİEM 458 nr. Mushaf'ta benzer harfleri birbirinden ayıran noktalar bazı yerlerde bulunmasa da Mushaf'ın genelinde mevcuttur. Ancak bunların Mushaf ilk imla edilirken mi dahil edildiği yoksa sonradan mı eklendiği mütalaa edilmeye muhtaçtır: Mushaf'ta harflerin tamamı siyah mürekkep ile yazıldığı gibi harflere dahil edilen noktalar da siyah mürekkep ile işaretlenmiştir. Genel itibariyle hem harf iskeleti hem de nokta için kullanılan siyah mürekkebin tonunda farklılık görünmese de bazı yerlerdeki noktaların mürekkebinin daha canlı olduğu söylenebilir. Bu da Mushaf'ın tamamında değilse de bazı yerlerindeki noktaların sonradan eklendiğini söyleyebilmesine imkân vermektedir. Yine bazı kelimelerin iskeletine uyumsuz biçimde fazla nokta konulduğu görülmektedir: Örneğin, Enbiyâ sûresi 21/88. âyetteki “نُنْجِي” kelimesinin iskeletinde ُ harfi için tek dış bulunmasına rağmen iki nokta konulmuştur ve noktaların mürekkebi daha canlı görünmektedir (*Mushaf*, 458/204a). Her ne kadar bu kelimenin tek ُ ile yazılması resm-i mushaf kaidelerine uygun olsa da (İbn Ebî Dâvûd, 1/436; Dâni, 244; Ebû Dâvûd, 3/732; Kirmânî, 118), bu noktaların Mushaf'ın imlasından sonraki zamanda konulduğuna delalet addedilebilir.

Mushaf'ta harflere irabı belirtmek için konulan hareketler de gâyet muntazamdır. Fetha için harfin üstüne, kesre için harfin altına, damme için ise harfin önüne tek kırmızı nokta konulmuştur. Yine iki üstün için harfin üstüne, iki esre için harfin altına, iki ötre için de harfin önüne iki nokta dahil edilmiştir. Bu tertip, Ebu'l-Esved ed-Düeli tarafından icat edilen hareke sistemine uygunluk arz etmektedir. Bu noktaların Mushaf yazıldığı esnada değil, imlası tamamlandı kenar çizgileri de çekildikten sonra

dahil edildiğın rahatlıkla ifade edilebilir. Zira birçok yerde sayfa kenar çizgilerinin üzerine kırmızı noktaların konulduğu görölmektedir ki bu da kırmızı noktaların Mushaf'a sonradan eklendiğini göstermektedir (*Mushaf*, 458/61a, 130b). Yine birçok sayfada bazı kelimeler silinmiş olmasına rağmen kırmızı noktaların çok canlı renkte olması, bunların Mushaf'ın imlasından çok sonra eklendiğini işaretler (*Mushaf*, 458/293b).

Zikredilen harf ve hareke için konulan bu noktalama dışındadır, Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'n-nakt ve 'ş-şekl* isimli eserinde şekillendirilen (Topuzoğlu, 1997, 310) ve bugünkü mushaflarda da istimal edilen harekeleme sisteminin TİEM 458'de bulunduğu görülebilmektedir.¹⁹ Bu sisteme göre yapılan harekeleme şekli Mushaf'ta çok az sayıda sayfada mevcuttur ki bu sayfaların tamamında sonradan dahil edildiği net bir şekilde anlaşılabilir.

Harfleri tefrik için konulan noktaların sonradan dahil edilmiş olma ihtimali yanında irab için konulan kırmızı noktaların da Mushaf'a sonradan eklenmesi, Mushaf'ın erken dönemde imla edildiğine işaret noktasında şüpheye mahal bırakmamaktadır. Halil b. Ahmed tarafından ortaya konan ve sonrasında kabul gören harekeleme sisteminin Mushaf'ta çok az sayıda yerde bulunması, -vefat tarihi dikkate alındığında- H 175 yılı öncesine ait bir mushaf olduğuna delalet kabul edilebilir. Çünkü Halil b. Ahmed'in sisteminin (Topuzoğlu, 1997, 309) -H IV. asırda kullanılmaya başlanıldığı ifade edilse de (Déroche, 2003, 263)- özellikle Irak bölgesinde hemen kabul görüp mushaflara uygulandığı, Endülüs ve Mağrib'de ise kabul görmediği, ilk dönemlerdeki şekliyle noktaların kullanımına devam edildiği zikredilmiştir (Dâni, 1997, 87). Elde ettiğimiz diğer verilerden de hareketle Basra bölgesine ait olduğunu tahmin ettiğimiz TİEM 458'in, Halil b. Ahmed (Basrî) ile aynı bölge hatta aynı şehirde vücut bulmasına rağmen bu sistemden uzak kalması mümkün görünmediği için, Mushaf'ın H 175'ten önce imla edilmiş olduğunu düşünmekteyiz.

4.2. Mushaf'ta Bulunan Cüz Alamefleri

Mushafların, okumayı kolaylaştırma adına cüz, hizb, tahmîs, ta'şir, gibi bölümlere ayırdığı malumdur. Cüzlere ayırma işinin tahmis-ta'şirde olduğu gibi Haccâc döneminde yapılmaya başlandığı ifade edilir (Zerkeşi, 2006, 175). Şöyle ki mushaflar Haccâc döneminde Kur'an'ı haftada bir hatmetmek isteyenler için yediye bölünmüş, III. asırda ise 30 cüze ayrılarak belirli semboller ilave edilmiştir (Zerkânî, 1943, 410).

TİEM 458 envanter numaralı Mushaf'a bakıldığında hem yedili hem de otuzlu bölümlere ayrıldığını gösteren işaretler görülebilmektedir. Bu kısımda, yedi ve otuzlu cüz işaretlerinin buldukları yerler ülkemiz mushafları²⁰ esas alınmak suretiyle tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

4.2.1. 30'lu Sistem Cüz Alamefleri

İncelemesini yaptığımız Mushaf'ta, cüz işaretleri bakımından bir düzen ve istikrar söz konusu olmadığı ifade edilebilir. Zira 30 cüzden 24 tanesinde cüz başı –altıncı (السادس) gibi- tertip sayısı yazılarak belirtilmiş, 6 tanesinde ise hiçbir bir yazı,

¹⁹ bk. el-Kamer süresi 54/ 18-23. âyetler: *Mushaf*, 458/335b

²⁰ *Kur'an-ı Kerim (Bilgisayar Hatlı)*, İstanbul: 5. Basım., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

işaretleme yapılmamıştır. Bu 24 cüz başının 10 tanesinde altın rengi mürekkep kullanılırken diğer 14 tanesi siyah veya sarıya çalan renkle yazılmıştır. Farklı renk mürekkepler kullanılan bu yazılarda da bir düzen olmadığı ifade edilebilir: 24 cüz başının 14 tanesi marife olarak başında “ال” takısı ile yazılmışken diğer 10 tanesi nekre olarak imla edilmiştir.

Cüz başlarını işaret eden bu sayıların, Mushaf’a sonradan eklendiği çok net anlaşılabilir. Bu yazıların birçok yerde kenar çizgilerinin üzerine taşınarak yazılmış olması, yazı stiline Mushaf’ın hattından farklılık arz etmesi bunu kanıtlar niteliktedir. Yine bu yazıların mürekkeplerindeki farklılığı, marifelik-nekrelik açısından tutarsızlığı da birbirinden habersiz ve farklı zamanlarda, farklı katipler tarafından Mushaf’a eklendiğine işaret addedilebilir.

4.2.2. 7’li Sistem Cüz Alametleri

Bilindiği üzere ülkemizde ve birçok İslâm beldesinde basılan mushaflarda 30’lu cüz sistemi kullanılmaktadır. Bunun yanında mushafların haftada bir hatim edilebilmesi adına 7 cüze bölündüğü, bu uygulamanın da İslâm’ın ilk yüzyıllarından beri var olduğu bilgisi kaynaklarda zikredilmektedir (Bursevî, 1969, 98; Şahin, 2017, 665-700). Tabiîn’den Katade b. Diâme (ö. 117/735) tarafından mushafın 7’ye bölündüğüne dair bilgi zikredilir ve bölümlerin bitiş noktalarının şu şekilde olduğu ifade edilir: 1. cüz- Nisâ sûresi 4/76. âyet; 2. cüz -Enfâl sûresi 8/36. âyet; 3. Cüz- Hicr sûresi 15/49. âyet; 4. cüz- Müminün sûresi sonu, 23/118. âyet; 5. cüz- Sebe sûresi 34/54. âyet; 6. cüz- Hucurât sûresi 49/18. âyet; 7. cüz- Nâs sûresi (İbn Ebî Dâvûd, 2002, 506).

TİEM 458 nr. Mushaf’a da 7’li tasnife işaret eden alametler mevcuttur. Bunlar Mushaf’ta şu şekilde yer almaktadır:

1. Türkiye basımı mushaflarda 87. sayfada bulunan Nisâ sûresi 4/61-62. ayetin yanında, ta‘şir işaretinin altına altın rengi mürekkep ile “السبع الاول” ifadesi yazılmıştır (*Mushaf*, 458, 55a).

2. Türkiye basımı mushaflarda 172. Sayfa başında yer alan A’râf sûresi 7/171. ayetin yanına, sayfanın sol tarafındaki boş kısma altın rengi mürekkep ile “السبع الثاني” yazılmıştır (*Mushaf*, 458/107a).

3. Türkiye’de basılan mushaflarda 258. sayfada yer alan İbrahim sûresi 14/26-26. ayetin yanına, sayfanın sol tarafında yer alan tahmîs işaretinin altına altın rengi mürekkep ile “السبع الثالث” yazılmıştır (*Mushaf*, 458, 160a).

4. Türkiye’de basılan mushaflarda 344. sayfada yer alan Müminun sûresi 23/54-55. ayetin yanına, sayfanın sol tarafındaki boş kısma altın rengi mürekkep ile “السبع الرابع” yazılmıştır (*Mushaf*, 458, 214a).

5. Türkiye’de basılan mushaflarda 429. sayfada yer alan Sebe sûresi 34/21. ayetin yanına, sayfanın sol tarafında bulunan ta‘şir işaretinin altına “السبع الخامس” yazılmıştır (*Mushaf*, 458, 269a).

6. Türkiye’de basılan mushaflarda 514. sayfada yer alan Hucurat sûresi başına, 1. ayetin yanına sayfanın sağ tarafında kenar çizgisine bitişik olarak “السبع السادس” yazılmıştır (*Mushaf*, 458, 325b).

Görülmektedir ki ibarelerdeki “السبع” kelimesi 7’li cüz sitemine işaret etmekte, ardından gelen kelimeler ise cüz sırasını belirtmektedir. Bu işaretler 30’lu sistemdeki gibi cüzün başına değil sonuna konulmuştur. Ancak mevcut 7’li düzene göre Mushaf’ın sonunda bulunması gereken “السبع السابع” yazısı mevcut değildir. Mushaf’ta, mevcut 6 cüz alametinin 4 tanesinde altın rengi mürekkep, 2 tanesinde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Bu da yine işaretlemelerin, farklı kişiler tarafından yapıldığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

7’li cüz alametlerinin tertip noktasında tutarlılık arz ettiği ifade edilebilir. Alametleri öncelikle Katâde tarafından tespit edilen cüz sonları ile mukayese ettiğimizde, tamamen uyum göstermese de alametlerin sure-âyet sayısı bakımından yakın yerlere konulmuş olduklarını ifade edebiliriz. TİEM 458’deki bu işaretlerin bulunduğu yerleri dikkate aldığımızda Türkiye basımı mushafların sayfa tertibine göre: 1-2. cüz işareti arası 85; 2-3 arası 86; 3-4 arası 86; 4-5 arası 85; 5-6 arası 85 sayfaya tekabül ettiği görülmektedir. 6. cüz işaretinden Mushaf sonuna kadarki sayfa sayısı ise 90’dır. Ülkemizde basılan mushafların 604 sayfa olduğu, ancak son kısımlarda bulunan kısa sûre başı tezhiplerinin kapladığı satır sayısı hesap edildiğinde, diğer yerlere nispeten fazladan 5 sayfa kullanıldığı görülebilmektedir. Buna göre 6. cüz işaretinden sonra kalan sayfa sayısı da 85 olmaktadır. Bu bilgiler dikkate alındığında Mushaf’a 7’li cüz sistemi için konulan 2 alamet arası ortalama 85-86 sayfa olarak farklılık arz etmemiştir. Bu da Mushaf’ın 7’li cüz alametleri yönünden gâyet tutarlı bir nizama sahip olduğunu göstermektedir.

4.3. Mushaf’ta Bulunan Tilavet Secdesi Alametleri

Tilavet Secdesi; Kur’ân-ı Kerim’deki secde âyetleri okunduğu veya dinlendiği takdirde yapılması gereken secdedir (Çetin, 2012, 157). Bu kısımda TİEM 458 nr. Mushaf’ta tilavet secdesine işaret eden alametlerin tespit ve değerlendirmesi yapılmaya gayret edilecektir. Mushaf’taki secde işaretlerine dair ulaşılan bilgiler şu şekildedir:

1. Ra’ d sûresi 13/15. âyet yanında, tahmîs işaretinin kenarında “سجده” yazısı vardır (*Mushaf*, 458, 255b).

2. Nahl sûresi 16/49. âyet yanında “سجده” yazısı mevcuttur (*Mushaf*, 458, 168a).

3. İsrâ sûresi 17/107. âyet yanında secde âyeti olduğuna dair işaret mevcuttur (*Mushaf*, 458, 181a).

4. Meryem sûresi 19/58. âyet yanında secde âyeti olduğuna dair işaret mevcuttur (*Mushaf*, 458, 192b).

5. Hac sûresi 22/18. âyet hizasında silinmiş vaziyette “سجده” yazısı vardır (*Mushaf*, 458, 192).

6. Hac sûresi 22/77. âyet: Secde yapılması gerektiği hususunda ihtilaf edilen (Çetin, 2012, 157) âyetin yanında secdeye işaret eden “سجده” yazısı mevcuttur (*Mushaf*, 458, 192). Suud basımı mushafalarda da bu âyetin yanında secde işareti vardır.²¹

Görüldüğü üzere TİEM 458 nr. Mushaf’ta, 5 sûredeki 6 yerde secdeye alamet olarak “سجده” yazısı bulunmaktadır. Bu secde yazıları da Mushaf’a sonradan

²¹ bk. *Mushafu'l-Medineti'n-Nebeviyye*, Medine: Mecmaü'l-Melik Fahd li't-Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 2016, 341.

eklenmiştir. İsrâ ve Meryem sûrelerinde bulunan işaretler altın rengi mürekkep ile yazılmış, diğer 4'ü ise siyah mürekkep ile imla edilmiştir. Ülkemiz mushaflarında secde alameti bulunan A'râf 7/206, Furkân 25/60, Neml 27/25, Secde 32/15, Sâd 38/24, Fussilet 41/37, Necm 53/62, İnşikâk 84/21, Alak 96/19 âyetlerin bulunduğu yerlerde herhangi bir işaretleme yapılmamış ancak ülkemizde mushaflarında mevcut olmayan Hac 22/77. âyetin yanına secde işareti konulmuştur.

Bu veriler, sonradan eklendiği anlaşılan secde alametlerini koyma işine başlanıp daha sonra herhangi bir sebeple yarıda bırakıldığına işaret etmektedir. Zira ülkemiz mushaflarındaki sûre tertibine göre ilk secde yeri olan A'raf 7/206. âyette işaret bulunmasa da ondan sonra gelen 6 secde âyetinde işaretleme yapılmıştır. Bu alametler üzerinden net bir zaman tayini mümkün değilse de -cüz işaretleri gibi- kenar cetvelleri ve tahmis-ta'sir işaretlerinden sonra dâhil edildiği görüntülerden anlaşılabilir. Bundan yola çıkarak da XIV. yüzyıl sonrasında Mushaf'a dahil edildiğine dair bir tahminde bulunabilmek mümkündür.

5. TİEM 458 Nr. Mushaf'ın Hz. Ali'ye Nispeti

Tarihi nitelikte bir eser olmasının yanı sıra TİEM 458 nr. Mushaf'ın Hz. Ali'ye nispeti, ona daha fazla önem atfedilmesini sağlamıştır. Yukarıda işaret edildiği üzere bu Mushaf, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi "Mukaddes Emanetler" kısmında sergilenmektedir. Kendisine özel bölümde yer verilmesinin sebebi şüphesiz, Mushaf'ın Ehl-i Beyt mensubu ve önde gelen sahâbilerden Hz. Ali'nin yazdığına dair mevcut bilgidir. Bu bilgi de Mushaf'ın sonunda, Nâs sûresinin hemen altında yer alan "كتبه علي بن ابي طالب" ifadesine istinat etmektedir ki bu kayıt "Mushafı Ebû Tâlip oğlu Ali yazdı" manasını içermektedir (*Mushaf*, 458/384a).

Hz. Ali'nin yazdığını bildiren ibare Mushaf'taki son sayfada yer almaktadır ki bu sayfadaki birçok harf neredeyse okunamayacak kadar silinmiş vaziyettedir. Okunabilir hale getirmek için bazı harflerin üzerinden -çok da özen gösterilmeden- yine siyah mürekkep ile gidildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu ibare de bir miktar silinmiş durumdadır ancak hiçbir harfinin üzerinde kalemle müdahale izi yok gibidir. Buna rağmen aynı sayfadaki diğer yazılardan daha okunabilir durumda olduğunu söyleyebiliriz. İfadenin daha okunaklı olması sonradan eklendiği ihtimalini ortaya çıkarsa da yazı karakteri, kalemi bu sayfa ve diğer sayfalar ile aynıyet arz ettiği için bunu söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir. Bu yazı -düşük bir ihtimal-sonradan eklenmişse bile Mushaf'ın imlasından çok kısa süre sonra ve muhtemelen aynı kâtip tarafından eklenmiş olmalıdır (en-Nâs, *Mushaf*, 458/384a).

Mushaf'ın Hz. Ali'ye nispetini destekler mahiyetteki bir diğer unsur da hatime sayfasının kenarlarında bulunan sarı renkli yazılardır (Hâtîme Sayfası, *Mushaf*, 458/385a). Yazıların bulunduğu kısımlar deforme olduğu ve kırıştığı için okunabilir vaziyette değildir. Bu sebeple yazının tamamını buraya aktarmak mümkün değilse de metin içerisinde "Emiru'l-Müminin Ali'nin hattıdır." kısmı net okunabilir durumdadır. Görülebildiği kadarıyla bu cümlemin ardından da Hz. Ali'yi övücü mahiyette ifadeler mevcuttur. Burada dikkat çeken iki husus bulunmaktadır: Birincisi, söz konusu cümlelerin Şîa geleneğini yansıtan medhiyelerden oluşmasıdır. Bu da Mushaf'ın siyasi bir amaç ile kullanılmaya çalışıldığı fikrini vermektedir. İkinci husus

ise, bu mezkûr cümlelerin Arapça değil Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olmasıdır. Türkçenin Arap harfleri ile yazımına m. 11. yüzyılda başladığı kabul edilir. Bu bilginin ispatı da Karahanlı döneminde, 1073 tarihinde Kaşgarlı Mahmut tarafından Arap dilinde yazılan *Dîvânü lügati't-Türk*'ün Türkçe kelime ve cümleler barındırmasıdır (Karadoğan, 2016, 241). Bu da söz konusu yazıların, Mushaf'ın imlası esnasında değil çok zaman sonra dahil edildiğini bize göstermektedir.

Hız. Ali'nin Yazdığı Belirtilen Mushaf'ın Özellikleri

Şîî ve Sünnî kaynaklarda Hız. Ali'ye ait bir mushafın varlığı zikredilmektedir. Bu sebepledir ki, bazı İslâm beldelerindeki birçok mushaf, Hız. Ali'ye nispet edilmektedir.²² Pek çok kaynakta Hız. Ali'nin, Hız. Peygamber vefat ettikten sonra, Kur'an'ı cem edinceye kadar -Cuma namazı hariç- sırtına ridasını almayacağına dair yemin ettiği ve bu sözüne sadık kalarak dışarı çıkmadığına dair bilgiye yer verilir (İbn Sa'd, 2001, 2/338). Aynı rivayetin devamı niteliğinde, Hız. Ebu Bekir'in "halife olmam senin hoşuna gitmediği için mi böyle yapıyorsun" demesi üzerine Hız. Ali'nin "yemin ettiğim için bu şekilde yaptım" şeklinde cevap verdiği, akabinde halifeye biat ettiği bilgisi zikredilir (Süyûtî, 1987, 183). Bu rivayette geçen cem' etme (جمع) kelimesinin "toplamak" manasında değil, Kur'an'ı "ezberlemek" manasında kullanıldığı şeklinde bir görüş bulunmaktadır (Süyûtî, 1987, 164). Kur'an'ı ezberleyen kişiye "قد جمع القرآن" denildiğine dair ifade (İbn Ebî Dâvûd, 2002, 10) de bu görüşü desteklemektedir.

Hız. Ali'nin, mushaf cem' etmeye dair yemin etmesine sebep olarak iki husus zikredilir. Bunlardan biri Hız. Peygamber'in kendisine bu husustaki emridir. Rivayete göre Peygamber (s.a.v) vefatına yakın bir zamanda Hız. Ali'yi çağırarak, onu Kur'an'ı toplamakla görevlendirmiş, Hız. Ali de bu emre binaen sarı bir bezin içine sararak Kur'an'ı toplamış ve mühürlemiştir (Zencânî, 1969, 22). Diğer görüş ise daha çok Şîa kaynaklarında yer almaktadır. Buna göre halifelik beklentisi içindeki Hız. Ali, Hız. Ebu Bekir'in halife olması ile hayal kırıklığı yaşamıştır. Bu kırgınlık sebebiyle de -halifeye biat etmeyi geciktirme niyeti ile- Kur'an'ı cem' etmeden dışarı çıkmamaya dair yemin etmiştir (İbn Sa'd, 2001, 2/245-246). Hız. Ali'nin yazdığı kabul edilen mushaf da bu durumun neticesi olarak ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2006, 23).

Hız. Peygamberin eşleri de dahil sahâbeden birçok kişiye şahsi mushaf nispet edilmekte iken (İbn Ebî Dâvûd, 2002, 85-88), Hız. Ali gibi hem Kur'an bilgisi hem de vahiy katipliği yönü ile öne çıkan bir sahâbinin de kendine ait bir mushafı olması tabiidir (Altıkulaç, 2012, 7). Ancak Hız. Ali tarafından yazılan bir mushaf var ise bu mushafın akıbeti de doğal olarak merak edilmektedir. Bu hususta iki görüş öne çıkmaktadır. Birinci görüşe göre mushaf, Hız. Ali'nin oğlu Hız. Hasan'a intikal etmiş, onun çocukları da mushafı birbirlerine miras bırakmışlardır (İbnü'n-Nedim, 1978, 42). İkinci görüşe göre ise -bu görüşün sahibi Şîa'dır- mushaf, Şîa imamları arasında tevârüs etmiştir ve şu anda gaybette olan 12. imamın yanındadır, 12. imam zuhur ettiği zaman mushafı halka sunacaktır (Meclisî, 1983, 92/54).

²² San'a nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi nüshaları ve Hız. Ali'ye nispet edilen diğer mushaf hakkında bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadime*, (İstanbul: IRCICA Yayınları, , 2015), 279-297.

Hız. Ali'nin yazdığı kabul edilen mushaf ile ilgili kaynaklarda yer verilen özellikler şunlardır (Şen, 2013, 221/224): 1-Hız. Ali Mushaf'ı, nüzul tertibi dikkate alınarak imla edilmiştir (Süyûtî, 1987, 130-137). 2- Mushafta bazı âyetlerin tefsiri yer almaktadır (Zencânî, 1969, 222). 3- Mushaf'ta nesh edilen âyetler önce, nesh edenler sonra; Mekki âyetler önce, Medeni âyetler sonra yazılmıştır. 4-Mushafta hem muhkem hem müteşabih âyetler bulunmaktadır. 5-Mushaf Hız. Peygamberin harf harf okuduğu şekilde imla edilmiştir. 6- Mushafta ümmetin içinde bulunduğu çirkinlik ve rezilliklerden bahsedilmektedir. 7- Büyüklük bakımından 70 zira' uzunluğundadır. Bu özellikler içerisinde en muteber ve sıhhatli kabul edileni, -Süyûtî tarafından da zikredilen- mushaf tertibinde nüzul sırasının esas alındığıdır. Bunun dışında Hız. Ali'nin yazdığı iddia edilen mushaf hakkında ifade edilen bu özelliklerin birçoğunun, gerçeklikten uzak, "hayal ürünü" olduğu anlaşılmaktadır (Şen, 2013, 224).

Buraya kadar aktarılan bilgiler göstermektedir ki, Hız. Ali'nin mushaf cem' ettiğine dair bilgilerin sıhhati ve içeriğinde tartışmalı bazı noktalar bulunmaktadır (Öztürk, 2011, 114). Zira Hız. Ali'nin yaptığı cem' işini kimi alimler gerçek manada Kur'ân'ı cismen bir araya getirme şeklinde anlamış, kimileri ise "جمع" kelimesinin ezberlemek manasına geldiği, Hız. Ali'nin de Kur'ân'ı ezbere hatmettiğini ifade etmişlerdir. İlk görüşe itibar edilip Hız. Ali tarafından bir mushaf vücuda getirildiği kabul edildiği takdirde, bu mushafın akıbetinin ne olduğu sorunu ortaya çıkmaktadır. Eldeki bilgiler, bu problemi çözebilmek için kâfi değildir. "Mushafın Hız. Hasan ve sonrasında çocukları arasında tevarüs ettiği", "Şîa imamlarının mushafı birbirine aktardığı ve şu an 12. imam nezdinde olup imam zuhur ettiği zaman halka sunacağı" şeklindeki rivâyetler ise mesnetsiz ve itibar edilebilirlikten uzaktır. Hız. Ali tarafından şahsına ait bir mushafın mevcudiyeti muhakkaktır. Lakin bu mushafın Hız. Osman döneminde yapılan istinsah faaliyeti sonrasında diğer hususi mushaflar gibi yakılması en makul görüş olarak görünmektedir. Zira bilinmektedir ki Hız. Ali, Hız. Osman'ın mushafları istinsah ettirmesine ve sonrasındaki şahsi mushafların yakılması emrine karşı çıkmamıştır. Aksine Hız. Ali'nin Hız. Osman'a desteğine dair "Osman'ın yerine ben olsaydım ben de aynı şeyi yapardım" şeklindeki rivayete birçok kaynakta yer verilmiştir.²³ Yine Hız. Ali'nin dilinden aktarılan şu ifadeler de hususi mushafını yakmama olasılığını ortadan kaldırmaktadır: "Ey insanlar! Osman hakkında haksızlık etmeyin. Onun yazdığı mushaflar hakkında ve bu mushafların dışındakilerin yakılmasını emretmesi konusunda ancak hayır söyleyin. Allah'a and olsun ki onun mushaflar konusunda yaptığı, içimizden bir topluluğun görüşü doğrultusunda yapılmıştır." (İbn Ebî Dâvûd, 2002, 22)

Bütün bu malumat da dikkate alınarak Mushaf'ın Hız. Ali'ye nispeti şu şekilde değerlendirilebilir: Hız. Ali'ye ait bir mushaf var idiyse, muhtemelen özel mushafların yok edilmesi emri sonrası yakılmış olmalıdır. Hız. Ali'nin -halifeyi destekleyen beyanına rağmen- mushafını yakmadığı varsayıldığı takdirde ise, Hız. Ali'ye nispet edilen mushafın sahip olduğu özelliklerin tetkiki önem arz ediyor ki, yukarıda sayılan özelliklerin hiçbirisinin TİEM 458 nr. Mushaf'ta bulunmadığı ifade edilebilir. Zira TİEM 458 numaralı Mushaf, bugün birçok İslâm beldesinde ve ülkemizde basımı yapılan mushaflardan sûre tertibi olarak en ufak bir farklılığa sahip değildir. Sayfaları,

²³ bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 12; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 18; Ebu Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, 53-54; İbnü'l-Cezerî, *en-Neyr*, 1/8.

yer alan âyetleri bakımından eksiksiz bir mushaftır. Dolayısıyla bu Mushaf'ın, nüzul tertibine uygun şekilde yazıldığı kabul edilen Hz. Ali'nin şahsi mushafı olarak nitelenmesi mümkün görünmemektedir.

6. TİEM 458 Nr. Mushaf'ın Tarihlendirilmesi

Erken dönemlere ait bütün mushaflar gibi TİEM 458 nr. Mushaf açısından da önemli konulardan biri tarihlendirilmesidir. Erken dönem mushafların tarihlendirilmesinde üç yöntemin kullanıldığı ifade edilebilir. Bu yöntemlerin en öncelikli ve güvenilir olanı, mushafa ait tarih bilgisi içeren temlik kaydı, vakfiye bilgisidir. Bu vesileyle mushafın imla edildiği tarihe dair bilgi var ise, diğer yöntemlere ihtiyaç duyulmadan mushafın imla tarihi belirlenebilir. Hakkında herhangi bir kayıt bulunmayan mushaflar için ise, tarihi değeri haiz eserler için kullanılan Carbon 14 testi uygulanabilmektedir. Bu test ile Kur'ân metninin yazılı olduğu malzemenin yaşı, dolayısıyla -yaklaşık olarak- yazım tarihi de tespit edilebilmektedir (Saifullah, 2007, 175-192). Bu yöntemin uygulama imkânı bulunmadığı durumlarda tatbik edilen bir metot daha vardır ki bu da metin tahlilidir. Metin tahlili, paleografi ve ortografi olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir: Ortografi, imla kurallarıyla alakalı bir ilim dalı iken paleografi bir dilin yazısında harflerin imla şekli ve noktalarının yerleştirilmesi ile ilgilenir (A'zamî, 2018, 183; Kütükoğlu, 2007, 153).

TİEM 458 nr. Mushaf'ın imla tarihini belirleyebilme maksadıyla bu yöntemler sırasıyla tetkik edildi: Mushaf'a ait herhangi bir tarih, yazar, dönem bilgisi içeren temlik kaydı veya vakfiye bulunmadığı görüldü, Mushaf'a dair Müze envanter defteri dışında bir kaynak tespit edilemedi. Bu defterde Mushaf'ın geçmişine dair bulunan tek bilgi de 1914 yılında Ayasofya Kütüphanesinden Müze'ye gelmiş olduğudur. Bununla beraber zahriyye sayfasında Osmanlı padişahları 2. Bayezid ve 1. Mahmud'un mühürleri bulunduğu dikkate alınarak Mushaf'ın Osmanlı'ya intikalinin tespit edebilmek için bu mühürlerin sahibi padişahların devri başta olmak üzere tüm Osmanlı arşivi tarandı. İlgili olabileceği düşünülen yüzlerce evrak incelendi. Ancak bu araştırmanın nihayetinde ne yazık ki TİEM 458'e dair en ufak bir bilgiye ulaşılamadı.

Tarihlendirmede kullanılan bir diğer yöntem olan Carbon 14 testini TİEM 458'e uygulamak maksadıyla tarafımızca TÜBİTAK bünyesindeki Marmara Araştırma Merkezi/Yer ve Deniz Bilimleri Enstitüsü'ne bağlı laboratuvar idaresine başvuruda bulunuldu. İlgili Enstitü tarafından, Carbon 14 testinin uygulanabilmesi için Mushaf'ın farklı kısımlarından yaklaşık 10 mg'lık parçalar alınması, bu parçaların da Müze'deki ilgili uzmanlar tarafından alınıp laboratuvara ulaştırılması gerektiğine dair verilen bilgi üzerine, Mushaf'a Carbon 14 testi yapılmasına dair talebimizi bu bilgilerin de dahil olduğu bir dilekçe ile Müze yönetimine ilettik. Fakat bu testin uygulanabilmesi için Mushaf'tan alınması gereken parçalar sebebiyle Mushaf'ın zarar göreceği endişesi dile getirilerek Müze Müdürlüğü tarafından gerekli izin verilmedi.

Zikri geçen iki yöntemi de uygulama imkânı bulunamadığı için Mushaf'ı tarihlendirme için metin tahlili yöntemi tek seçenek olarak kalmıştır. Metin tahlilinin ortografi ve paleografi olmak üzere iki ayağı bulunduğunu ifade edilmiştir. Paleografi,

harflerin imla biçimiyle ilgilenirken, harflere hareke için konulan noktalar, durak, tahmîs, ta'şir işaretleri, sûre başı bilgileri, satır sayısı, satır genişliği gibi unsurların tamamı ortografi kapsamındadır (el-A'zamî, 2018, 183; Kütükoğlu, 2007, 153). Esas itibariyle ortografi ile ilgili olan bu başlıklar önceki kısımlarda incelenmişti: Sayfa ortası ve kenarlarında bulunan tahmîs-ta'şir işaretleri gibi tezyinî unsurların, Mushaf'ın imlasından çok sonraki zamanlarda; Memlûk dönemine (14. yüzyıl) ait olduğunu belirtmiş; harekeleme için konulan kırmızı noktaların ise Halil b. Ahmed'den (ö. 175/791) önceki bir zamana işaret ettiği ifade edilmişti. Bu kısımda bilhassa paleografi, harflerin yazılış şekilleri üzerinden yapılacak tahlille Mushaf için yaklaşık bir tarih belirlemeye gayret edilecektir.

Daha önce zikredildiği gibi, kadim mushaflar üzerine Batı'da ciddi bir literatür mevcuttur. Özellikle metin tahlili üzerinden mushafları tarihlendirmede Fransız müsteşrik François Déroche²⁴ bir otorite olarak kabul edilmiştir. Mushafları imla şekline göre tarihlendirmenin Alman müsteşrik Graf von Bothmer ve Gerd R. Puin tarafından başlatılsa da Déroche tarafından bir şablon haline getirildiği ifade edilmektedir.²⁵ Söz konusu şablonu tesis için Déroche, başta Fransa Millî Kütüphanesi olmak üzere farklı koleksiyonlarda bulunan, H I-IV. asırlarda imla edilmiş mushafları incelemiştir. Bu mushafları, sayfadaki satır sayısı, satır genişliği, harf ve hareke noktaları, sûre başları ve paleografik özellikleri yönünden değerlendirmiş, A, B, C, D, E, F şeklinde 6 grup belirlemiştir. Bu 6 grubu da kendi içinde -A, E ve F grupları hariç- I, II, III şeklindeki kısımlara taksim etmiştir (Déroche, 1992, 35-37). Söz konusu grupları birbirinden ayıran en temel kıstas, mushafların imlasında kullanılan harflerin yazım biçimleridir. Bu tasnifin temel mantığı, hat sanatında selefî taklidin temel teşkil etmesi (Rezvan, 1992, 5), dolayısıyla yazı karakteri benzer olan mushafların aynı dönemde yazılmış olması gerektiğine dair kabuldür (Déroche, 1992, 14-16).

Déroche, 9 temel harf iskeleti üzerinde toplam 13 harfin yazım şekline göre mezkur grupları belirlemiştir. Bunlar 1-elif (ا), 2-cîm/hâ/hâ (خ/ح/ج), 3-tâ/zâ (ط/ظ), 4-ayn/ğayn (غ/ع), 5-kâf (ك), 6-mîm (م), 7-nûn (ن), 8-hâ (ه), 9-lâmelif (ل) harfleridir. Bu harflerin bazılarını sadece müstakil yazımı ile değerlendirirken, bazılarını ise harfin başta, ortada ve sonda yazılışıyla tasnife dahil etmiştir (Déroche, 1992, 38-46). Zikri geçen 13 harf için TIEM 458 nr. Mushaf'ın bazen aynı sayfadan bazen de belirli aralıktaki farklı sayfalarından alınan harf örnekleriyle Déroche tarafından oluşturulan gruplardaki harf özellikleri ile yapılan karşılaştırma neticesinde -tereddüt ile de olsa- B. II grubu harflerinin yazımıyla benzerlik arz ettiği kanaatine varıldı. Bu sonucu teyit amacıyla başta Fransız Millî Kütüphanesi (BNF) olmak üzere Corpus Coranicum, The Khalili Collection, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi gibi kaynaklardan dijital görüntüsüne erişilen yüzlerce mushaf incelendi, yazıları mukayese edildi. Bu mukayese net bir sonuca ulaştırmadı lakin Déroche tarafından B. II grubuna örnek olarak verilen, BNF Arabe 340f mushafı ve KFQ 13-14 folyoları tetkik edildi. Gerek

²⁴ Prof. Dr., Collège de France.

²⁵ bk. Efim A. Rezvan, "The Data-Base On Early Qur'an MSS: New Approach To The Text History Reconstruction", 3.3.4; Alain George, "Coloured Dots and the Question of Regional Origins in Early Qur'ans", 97; Adam Bursi, "Connecting the Dots: Diacritics, Scribal Culture, and the Qur'an in the First/Seventh Century," *Journal of the International Qur'anic Studies Association*, 3, 2018, 5.

satır sayısı gerek sûre başları gerekse yazı şekli olarak TİEM 458'in imla şeklinin bu mushaf'lara²⁶ muvafakat ettiği görüldü.

Her ne kadar Déroche tarafından TİEM 458'in III/IX. asra ait olduğunu belirten ifadesini tespit etmiş olsak da (Déroche, 2003, 256), bu sonuç hakkında detaylı bilgi ve teyit almak için Déroche ile iletişim kurmaya çalıştık, lakin muvaffak olamadık. Bunun üzerine erken dönem mushaf'lar üzerine araştırmalara devam eden Déroche'un öğrencilerinden ve halen The College de France'da Déroche ile beraber çalışmalarını sürdürmekte olan araştırmacı Eléonore Cellard ile irtibat kurduk. Mushaf'ın sayfalarından paylaştığımız örnekler üzerinden yaptığımız müzakere neticesinde Cellard, bu Mushaf'ın B.II grubuna dahil olduğuna dair kanaatini paylaşmış, bizim de ulaştığımız sonucu tasdik etmiştir.

Déroche'a göre B.II tipi yazı şekline sahip mushaf'lar M 9. yüzyılın başları (M. 801-?), H 2. asrın sonlarında imla edilmiştir (Déroche, 1992, 36). Bu önemli veri TİEM 458 nr. Mushaf'ın H 2. asrın sonu 3. asrın başı (H 186-?) gibi imla edildiği sonucuna ulaştırmaktadır. Lakin harflere dahil edilen hareke vb. unsurlara son şeklin Halil b. Ahmed tarafından verildiği dikkate alındığında, Halil b. Ahmed (ö. 175) ile aynı şehirde imla edildiğini tahmin ettiğimiz bu mushafta da ayniyet arz eden kullanımın bulunmaması, Mushaf'ın H 175 öncesinde yazıldığı sonucuna götürmektedir. Buna göre Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr. Mushaf'ın H 2.asrın ikinci yarısında imla edilmiş bir mushaf olduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç

Önemli eserlerin muhafaza edildiği Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 458 numara ile envantere kayıtlı Mushaf'ı inceleme ve alana kazandırabilme gayesiyle hazırlanan bu çalışmada, Mushaf'ın hem yazı hem de sayfa düzeni itibariyle gâyet tertipli olduğu görülmüştür. Mushaf'ta eksik/fazla âyet bulunmaması ve sûre tertibinin günümüz mushaf'larından en ufak bir farklılık arz etmemesi Kur'ân'ın günümüze değin tahrif olmaksızın geldiğine delil teşkil eden önemli sonuçlardandır

Mevcut satır düzeni, kenarlıklar, tahmîs-ta'sîr işaretleri gibi unsurlar, Mushaf'ın ilk asırlarda değil daha sonraki zamanlarda imla edildiği zannını ortaya çıkarabilmektedir. Lakin mistar aleti kullanılarak gâyet düzenli biçimde Mushaf ana metninin yazıldığı, sonrasında mevcut metne irab ve harfleri tefrik için noktaların ilave edildiği, çok sonraki bir dönemde de mavi kenar cetveli çizilip aynı mürekkep ile kenarlara tahmîs, ta'sîr işaretleri dahil edilerek Mushaf'a son şeklinin verildiği anlaşılabilir. Bu bilgiler doğrultusunda Mushaf'ın erken dönemde imla edildiği, okumayı kolaylaştırıcı pek çok unsurun ise Mushaf'a sonradan eklendiğini söylemeye mani bir durum bulunmamaktadır.

Erken dönemde imla edildiği bilinen bu Mushaf'ın hangi tarihlerde yazıldığı, çalışmada cevap bulunmaya çalışılan sorulardandır. Çalışmada erken dönem mushaf'ları tarihlendirmede öne çıkan üç metot da uygulanmaya gayret edilmiş; vakfiye, temlik kaydı gibi eser hakkında bilgi veren bir unsur bulunmadığı için

²⁶ Paris, Bibliothèque nationale de France Arabe 340 (f), 100b. (Câiye Süresi 45/35.- Ahkâf Süresi 46/5. âyetler arası); Paris, Bibliothèque nationale de France Arabe 340 (f),102b. (Kamer Süresi 54/12-27. Âyetler); Londra, The Khalili Collections, KFQ 13 (Şuarâ Süresi 26/11- 25. âyetler arası); Londra, The Khalili Collections, KFQ 14 (Şuarâ Süresi 40/11- 52. âyetler arası).

öncelikle carbon 14 testi yaptırmak istenilmiş, ancak Müze'den gerekli izin alınamamıştır. Bunun üzerine metin tahlili yöntemi kapsamında yapılan paleografik ve ortografik incelemelerin neticesinde eserin ikinci asrın sonu üçüncü asrın başında imla edildiğine dair yaklaşık bir tahmin ortaya çıkmıştır. Ancak kıraati ve resm-i mushaf kaidelerine uygunluğu yönüyle yaptığımız incelemede Basra bölgesine ait olduğu kanaatine vardığımız Mushaf'ta, aynı bölgede yaşamış Halil b. Ahmed'in ortaya koyduğu harekeleme sisteminin bulunmaması, Mushaf'ın H 175 öncesinde imla edilmiş olabileceği sonucuna işaret şeklinde yorumlanmış Mushaf'ın H II. asrın ikinci yarısında imla edildiği sonucuna erişilmiştir.

Hz. Ali'ye nispeti noktasında itibar gören bu Mushaf'ın, aidiyetini ispatlayacak nitelikleri sağlamadığı da bu çalışmada ulaşılan neticelerdendir. Zira Hz. Ali'ye ait olduğu düşünülen ve kaynaklarda özelliklerine işaret edilen mushafı alakalı en öne çıkan özellik, sûrelerin nüzul sırasına göre tertip edilmesidir. TIEM 458'de ise bu özelliğin bulunmadığı açıkça görülebilmektedir. Bununla birlikte Mushaf'ın H II. asrın ikinci yarısında imla edildiğine dair tahmin de H 40 yılında vefat eden Hz. Ali'ye nispet olasılığını ortadan tamamen kaldırmaktadır.

İslâm coğrafyasında Hz. Osman ve Hz. Ali'ye nispet edilen birçok mushaf bulunduğu dikkate alındığında, bu mushafın akademik yönden incelenmesi, nispeti, tarihi ve şekilsel özelliklerinin tetkik edilmesi gerektiği muhakkaktır. Böylece ilgili mushafın, toplumda edindiği konum tasdik veya tashih edilebilecektir. Aynı zamanda mushafın sahip olduğu hat, tezhib unsurları, imlasında esas alınan kıraat ve resm-i mushaf kaideleri açısından durumu dikkate alınarak alanla alakalı yeni tanımlamalar yapabileme imkanı bulunabilecektir.

Kaynaklar

- Abdü'l-Âli el-Mes'ûl. *Mu'cemü mustalâhâti ilmi'l-kirâati'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bih*. Kahire: Daru's-Selâm, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hz. Ali ve İlk Mushaf Nüshaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [Darulfunun İlahiyat], 21, (2012), 5-26.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2015.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. 427.
- Biröl, İnci Ayan. "Tezhip". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru ruhu'l-beyân*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1969.
- Bursi, Adam. "Connecting the Dots: Diacritics, Scribal Culture, and the Qur'ân in the First/Seventh Century" *Journal of the International Qur'anic Studies Association*, 3 (2018), 111-157.
- Celasin, Ayşe Tanrıver. "XVI. Yüzyıl Mushaf Güllerinin Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Üç Kur'an-ı Kerim Kapsamında İncelenmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2013), 101-118.
- Çetin, Abdurrahman. "Tilavet Secdesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/157, İstanbul, TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlmi ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Çetin, M. Nihad vd. *Hat Sanatı*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1992.

- Çetin, M. Nihad. “İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 10 (1995), 1-50.
- Çetin, M. Nihad. “İslâm’da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi”. *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1988.
- Çiçek Derman, “Tarihimizde Mushafaların Bezenmesi”. *Diyanet İlmî Dergi Kur’an Özel Sayısı*. Ankara: 2012.
- Davut Şahin, “Yaygın İki Mushaftaki Bölümlemeler ve Mahiyeti”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (2017), 665-700.
- Derman, Fatma Çiçek. “Tarihimizde Mushafaların Bezenmesi”. *Diyanet İlmî Dergi Kur’an Özel Sayısı*. Ankara: 2012, 647-653.
- Derman, Fatma Çiçek. “Tezhip Sanatında Kullanılan Terimler, Tabirler ve Malzeme”. *Hat ve Tezhip Sanatı*. ed. Ali Rıza Özcan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Déroche, François. *The Abbasid Tradition: Qur’ans of the 8th to the 10th Centuries A.D., The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*. Londra: Oxford University Press, 1992.
- Duran, Gülnur. “Mushafaların Bezenmesinde Tezhip Sanatının Önemi ve Katkıları”. *III. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Kongresi*. (2014), Delhi/Hindistan.
- Duran, Gülnur. “Tezhip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebu Davud, Süleyman b. Necah (ö.496/1103). *Muhtasaru’t-tebyîn li hecêi’t-tenzil*. thk. Ahmet Şarşal. Medine: Matbaatü Melik Fahd, 2002.
- Ebu Şâme, Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî (665/1267). *Ebû Şame el-Makdisî ve el-Murşidu’l-veciz*. nşr. Tayyar Altıkulaç. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1986.
- ed-Dâni, Ebu Amr Osman b. Said (ö. 444/1053). *el-Beyân fî addi âyi’l-Kur’ân*. thk. Ganem Kaddûrî Hamed. Kuveyt: Merkezü’l-Matûtât ve’t-Türâs ve’l-Vesâik, 1994.
- ed-Dani, Ebu Amr Osman b. Said (ö. 444/1053). *el-Muhkem fî nakt’il-mesâhif*. thk. İzzet Hasan. Dimaşk: Daru’l-Fikr, 1997.
- ed-Dani, Ebu Amr Osman b. Said (ö. 444/1053). *el-Mukni’ fî marifeti mersumi mesahifi ehli’l-emsâr*. thk. Hatim Salih ed-Dâmin. Beyrut: Daru’l-Beşairi’l-İslâmiye, 2011.
- el-A’zamî, Muhammed Mustafa. *Kur’an Tarihi*. çev. Ömer Türker, Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2018.
- El-Cuburî, Süheyle Yasin. *Aslü’l-hatti’l-arabî ve tatavurihi hattê nihayeti’l-asrı’l-Emevî*. Bağdat: y.y, 1977.
- el-Kirmânî, Ebû’l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddin Mahmûd b. Hamza b. Nasr (ö. 500/1106). *Hattu’l-mesâhif*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Dimaşk: Daru’l-Gavsânî li’d-Dirâseti’l-Kur’aniyye, 2014.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazim. *Menahilü’l-irfan fî ulûmi’l-Kurân*. Kahire: 1943.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh (ö. 794/1392). *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Daru’l-Hadis, 2006.
- François Déroche, “Manuscripts of the Qur’ân”. *Encyclopedia of the Qur’ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. Boston: 2003.
- Gânim Kaddûrî el-Hamed. *Resmü’l-mushaf dirase lügaviyye tarihiyye*. Bağdat: Menşuratü’l-Lecneti’l-Vataniyye, 1982.
- George, Alain. “Coloured Dots and the Question of Regional Origins in Early Qur’ans”. *Journal of Qur’anic Studies* 17/2 (2015), 75–102.
- İbn Ebî Dâvûd, Abdullâh b. Süleyman (ö. 316/929). *Kitâbü’l-mesâhif*. thk. Muhibbi’d-Dîn Abdü’s-Sübhân. Beyrut: Daru’l-Beşairi’l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri (ö. 230/845). *et-Tabakâtü'l-kübra*, thk. Ali Muhammed Ömer. Mısır: Mektebetü'l-Hâneçî, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed (ö.833/1429). *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr*. Mısır: Mektebetü't-Ticariyye, ty.
- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 385/995). *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418). *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşa*. thk. M. Hüseyin Şemsüddin. Beyrut: 1987.
- Karadoğan, Ahmet. "Arap Harfleri ve Osmanlı Türkçesi". *Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu (26-27. Nisan 2016, Kırıkkale)*. (2016), Ankara.
- Kayhan, Veli. "Doğru Okuma Bağlamında Mushaf'a İşaret Konulması: İ'cam ve Sonrası". *Bilimname: Düşünce Platformu* 5/12.
- Kur'an-ı Kerim (Bilgisayar Hatlı), İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2018.
- M. Saifullah, Abdullah David Ghali Adi. "Radyokarbon (Carbon-14) Tarihleme Yöntemi ve Kur'an Yazmaları". çev. Mehmet Dağ. *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/5 (2007), 75-192.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali Meclisi (ö. 1110/1698). *Biharü'l-envari'l-câmia li-düreri ahbari'l-eimmeti'l-ethar*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefa, 2. Basım, 1983.
- Mushaf*. İstanbul: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Mukaddes Emanetler, 458/1a-382a.
- Mushafu'l-Medineti'n-Nebeviyye*, Medine: Mecmaü'l-Melik Fahd li't-Tibaâti'l-Mushafi's-Şerif, 2016.
- Mübahat S. Kütüköğlü, "Paleografya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/153. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Müneccid, Selâhaddin. *Dirasat fi tarihi'l-hatti'l-Arabi münzü bidâyetihi ila nihaye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1972.
- Önder, Mehmet. *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*. Ankara: 1988.
- Özkafa, Fatih. "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabedinin Tarihi Seyri", *Marife*, Sayı 3/10 (2010), 307-326.
- Özsoy, Ömer. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: İlahiyat, 2002.
- Öztürk, Hayrettin. *Ebedî Mucize Kur'an*. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Basım, 2011.
- Öztürk, Mustafa. "Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya Nisbet Edilen Mushafların Mahiyeti". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/6 (2006), 15-38.
- Rezvan, Efim A. "The Data-Base On Early Qur'an MSS: New Approach To The Text History Reconstruction". *Proceedings Of The 3rd International Conference And Exhibition On Multi-Lingual Computing (Arabic And Roman Script)*, The Centre For Middle Eastern And Islamic Studies: University of Durham, 1992.
- Serin, Muhittin. *Hat Sanatımız*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1982.
- Süyüfî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (911/1505). *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Şahin, Seracettin vd. *1400. Yılında Kur'an-ı Kerim: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu*. İstanbul: Antik A.Ş. Yayınları, 2010.
- Şen, Ziya. Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri, *Turkish Studies*, Volume 9/5, Ankara, 2014, s. 1867-1894.
- Şen, Ziya. *Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'an Tarihine Bakışı*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halil b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. C. XV.

- Uzun, Mustafa İsmet. "Ebced", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/69. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yazır, M. Bedreddin. *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*. Ankara: 1972.
- Yılmaz, Abdülkadir. *Hat Sanatında Satır Sistemi (Sülüs, Nesih, Ta'lik, Rik'a)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 1996.
- Zencâni, Ebû Abdullah. *Tarihü'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 3. Basım, 1969.

Extended Abstract

Ancient mushafs are valuable works that serve to transfer the accumulation of the first periods of Islam to the present day. In addition to their features in terms of calligraphy and illumination, their status in terms of signs that facilitate reading, the qiraat taken into account in their spelling and their conformity with the writing style of Hazrat Osman's mushafs (rasm al-mushaf) can provide a lot of important information. In many countries, especially in the Islamic geography, there are many mushafs from the early periods. Most of these mushafs are attributed to the third caliph, Hazrat Uthman, but there are also mushafs claimed to be by the fourth caliph, Hazrat Ali. Since he presided over the reproduction of the mushafs during his caliphate, the possibility of the existence of a mushaf belonging to Hazrat Uthman can be considered reasonable. On the other hand, the claim that Hazrat Ali has a surviving mushaf raises many questions.

It is known that serious research on early mushafs, which are among the important artefacts of Islamic cultural heritage, has been carried out in the West for many years. On the other hand, in our country, where the majority of the population is Muslim, there has not been a study on these mushafs until recently. For the first time in this field, Tayyar Altıkulaç started to carry out studies on the mushafs considered to belong to Hazrat Uthman. The main point in Altıkulaç's studies is to verify the accuracy of the attribution of the relevant mushaf and to determine that the verses of the Qur'an have survived to the present day without distortion. Altıkulaç has achieved his aim in this regard, proving that the attribution of the related copies to the Companions is baseless and that the Qur'an has survived to the present day without being tampered with. However, in the aforementioned studies, since the aim was to determine the authenticity of the mushaf, evaluations were made on a limited number of examples on issues such as formal features and dating.

In this study, one of the mushafs attributed to Hazrat Ali, the mushaf with inventory number 458 in the Museum of Turkish and Islamic Arts, is analyzed. The Mushaf is analyzed in terms of its attribution to Hazrat Ali, its formal and historical characteristics. Because early mushafs can contain many important data such as calligraphy, illumination, information on the beginning of the sūrah, and end-of-verse signs. In addition, the extent to which the principles of qiraat and rasm al-mushaf were taken into account in the spelling of the manuscripts can also provide new and remarkable information in these fields. The Qiraat and official mushaf aspects of the Mushaf will be the subject of a separate and comprehensive study. For this reason, the Mushaf, which is the subject of this study in terms of its formal, historical and attribution to Hazrat Ali, was written in kufic calligraphy and then dots were placed to determine the irab and letters. Considering all the features of the mushaf, which is also quite sufficient in terms of illumination elements, it is concluded that it was written in the middle of the second century of Hijri. In addition, it is seen that it is not possible for it to have belonged to Hazrat Ali both in terms of its characteristics and the date it was written.